

בר/בת – מצווה***מערך שיעור****מיועד לחטיבת הביניים ולחטיבה העליונה****פתיחה**

מערך זה מביא את סיפורם של כמה ילדים שזכו לחגוג את טקס בר-המצווה בתקופת השואה. המערך דן במושג "ילדות" לפני השואה ובוחן האם ואלו שינויים חלו בו במהלכה, תוך התמקדות בטקס בר המצווה הן כשלב מעבר בין ילדות לבגרות בכלל והן כאירוע שקיבל משמעות ייחודית בעיני ההורים והילדים בתקופת השואה.

בר/בת-המצווה לפני השואה

טקס בר-המצווה על-פי היהדות הוא שלב המעבר בין ילדות לבגרות. כל בת המגיעה לגיל 12 ובן בהגיעו לגיל 13 נחשבים כאחראים למעשיהם וחייבים בכל המצוות. הגיל שנקבע בתקופת המשנה תאם את ציפיות החברה מן האדם, זהו גיל שזמן מועט אחריו נישאו והקימו משפחות ולכן טקסי בר-המצווה היוו מעבר פורמלי מילדות לבגרות. במהלך השנים השתנתה המשמעות של בר-המצווה בהתאם לשינויים שעברה החברה שהפכה למודרנית, אך תמיד נותר הטקס כשלב מעבר משמעותי ביותר בחייו של האדם. כבחברות אחרות אשר מקיימות טקסי התבגרות ומעבר, מדובר על תהליך, שטקס זה משמש בו צומת, אשר כולל הכנות בהם לומד/ת המתבגר/ת את תפקידיו/ה כבוגר/ת ונתמך/ת על-ידי משפחתו הקרובה והחברה בה הוא חיה. ראוי לציין שהמתבגר אינו נדרש לצלוח את התהליך לבדו. המבוגר הוא זה המלווה אותו משך כל התהליך על-מנת להכניסו באופן הדרגתי ואחראי לעולם החדש המצפה לו – עולם המבוגרים. ההכנות לבר-המצווה כוללות מודעות **לאחריות ופיתוח מרחב פעולה עצמאי יותר**, כפי שמתבטא בברכה שנאמרת על-ידי האב: "ברוך שפטרנו מעונשו של זה" שמשמעותה היא שאין האב אחראי עוד על מעשיו של בנו. מכאן ואילך הם אמורים לתת דין וחשבון על מעשיהם, **ולבנות את זהותם האישית**. זהו **תהליך של מעבר מהיותם ילדים להפיכתם לאנשים בוגרים**.

לאחר טקס בר המצווה נחשבים הנער והנערה כמי שחייבים בקיום כל המצוות, אשר עד אז קיימו אותן לשם למידה בלבד. בנוסף, ישנן מצוות אשר הנער מורשה לקיימן רק בשלב זה כשהפך לבוגר מבחינת ההלכה היהודית. כך לדוגמה זמן קצר לפני בר-המצווה לומד הנער להניח תפילין, על התפילין הוא מברך בפעם

הראשונה בהגיעו לגיל בר-המצווה. הנחת התפילין מסמלת את קבלת הקשר שבין היהודי לאלוהיו. במועד קרוב לתאריך בר המצווה, בו קוראים בבית הכנסת בתורה, כגון בשבת, יום שני או יום חמישי, מברך הנער בזמן שהוא עולה לתורה. בהזדמנות זו גם מברך החזן את הנער בשם הקהילה, בברכה השמורה לאירועים ייחודיים: "מי שברך את אבותינו אברהם יצחק ויעקב הוא יברך את...". הפיכתו של הנער לבוגר מתבטאת גם בזה שהוא עכשיו כשיר להשלים מניין, קרי, הוא יכול להצטרף לכל תשעה גברים אחרים ובכך להצטרף לתפילות שמחייבות מינימום עשרה גברים.

בר/בת-המצווה בתקופת השואה

ב- 12 השנים בהן חיו יהודים תחת השלטון הנאצי, הגיעו רבים ורבות לגיל המצווה. החברה היהודית בזמן השואה עברה תהפוכות קשות מאוד ומשברים חברתיים ומשפחתיים קשים ביותר. הילדים שחיו במציאות זו איבדו למעשה את ילדותם, את התמימות, ואת סדר היום של ביה"ס ושעות פנאי. התערערו מוקדי תמיכה וביטחון שהעניקו ההורים והמשפחה. בית כבר לא היה מובן מאליו.

מיד בתחילת המלחמה התפרקו כל המסגרות המוכרות לילדים. בתי הספר נסגרו בהוראת הגרמנים, או שילדים יהודים סולקו מהם. במשפחות רבות האמינו שהגרמנים רוצים לפגוע בגברים ולכן אבות ברחו לשטחים שלא היו בשליטת הגרמנים, כך שהיו ילדים רבים שנשארו רק עם אמותיהם. בד בבד גדלו המצוקות היום יומיות שבמסגרתן נאלצו ילדים להתמודד עם מעבר לגטאות, צפיפות, רעב גדול, מחלות מדבקות, טרור ואלימות גרמנית ברחובות. הילדים נאלצו להסתגל במהירות לתנאים החדשים. המבוגרים ציפו מהם לנהוג באחריות, לדוגמה: ילדים רבים נשלחו לקנות אוכל, מתוך הנחה שבמבוגרים יפגעו ובילדים לא. הילדים עמדו בתורים שעות רבות בסיטואציה מפחידה ומאיימת. עם הזמן ההתמודדויות של הילדים הפכו קשות יותר, הם הפכו לעתים למפרנסים של המשפחה, והיו ביניהם כאלו שקיבלו אחריות על אחיהם הקטנים. היו ילדים שעבדו במשך שעות רבות ביממה בתנאים קשים, חלקם עסקו בהברחות מסוכנות של מזון לגטאות, אחרים נאלצו לגנוב מצרכי מזון.

בין לילה נאלצו רבים מהילדים להפוך למעשה לילדים-מבוגרים. במצב כזה אין להם אפשרות לעסוק בשאלות של זהות, מי אני? מה אני אוהב? מה אני רוצה? מה מקומי בחברה? ודרך תשובות לשאלות אלו להבין את עצמם ולבנות את זהותם.

מעטים הילדים שהצליחו בזמן השואה לחגוג את בר-המצווה שלהם. מערך זה עוסק בסיפורם של כמה ילדים שזכו לחגוג את טקס בר-המצווה בשואה, בצורה זו או אחרת. גם בזמנים הקשים ההם, כשילדים התנהגו כבוגרים, אין ספק שטקס זה היה משמעותי ביותר עבורם, אם כי משמעות הטקס הייתה שונה, כמו שאר אורחות החיים.

מומלץ לקיים שיעור זה כחלק מהפעילויות הכיתתיות בשנת בר/בת – המצווה.

את הפעילות יכולים התלמידים לתעד באמצעות צילום תמונות סטילס או וידאו ולהכין עם סיומה תערוכה או להקרין סרט קצר במסגרת ערב משותף להורים ותלמידים.

הפעילות מחולקת לארבעה חלקים (חלק א'- מילדות לבגרות; חלק ב'- ילדות בשואה; חלק ג'- בר-מצווה בגטו ובמחנה; חלק ד'- דיון מסכם). אנו ממליצים לקיים את הפעילות על פני שני שיעורים (90 דקות סה"כ): שיעור 1 – חלק א', שיעור 2 – חלקים ב'+ג'+ד.

חלק א'- מילדות לבגרות משך פעילות (כ-45 דקות)

את המערך נתחיל בדיון כללי בכיתה בו ידונו התלמידים במושג ילדות ומה משמעותו מבחינתם. בדיון זה יכול המורה להעלות גם את השאלה מהו טקס בר-המצווה, כיצד חגגו אותו סבא וסבתא, הוריי, ומה אני עשיתי כדי לציין אותו?

משימות הכנה לקראת הפעילות בכיתה:

- התלמידים יתבקשו מבעוד מועד להביא לכיתה אלמנט כלשהו (צעצוע, ציור, תמונה מאלבום המשפחה, סיפור שסיפרו להם, קטע מוסיקלי ועוד) המזכיר להם או המסמל עבורם את ילדותם.
- התלמידים יתבקשו לחפש באינטרנט את המושג בר/בת-מצווה, ו/או לראיין מישהו מבני משפחתם (הוריהם, הסבים והסבתות, אחים גדולים) על האופן בו חגגו את בר/בת-המצווה שלהם.

לפני תחילת הפעילות כדאי ליצור בכיתה שני מוקדים:

1. מוקד אחד ובו המרכיבים השונים (שהביאו התלמידים) המסמלים את הילדות.
2. מוקד אחר ובו חפצים מטקסי בר/בת-מצווה (תפילין, טלית), תמונות שצולמו במהלך חגיגות בר/בת-מצווה ברחבי העולם וכן ראיונות התלמידים עם בני משפחתם.

בכל מוקד יצורפו לאלמנטים השונים כרטיסיות עם הסברים קצרים. התלמידים יסתובבו בכיתה ויבחנו את האלמנטים השונים בשני מוקדי הפעילות. בהמשך, מתוך האלמנטים האישיים שהביאו התלמידים יוביל המורה את הכיתה לדיון על המושג "ילדות" (ניתן לשאול למשל אלו אסוציאציות מעלה המילה "ילדות", מהם שמות התואר המאפיינים את שלב הילדות, איזו משמעות יש לילדות ועוד). את תשובות התלמידים כדאי לרשום על לוח או בריסטול, ולהסב את תשומת לב התלמידים לכך בהמשך הפעילות, כאשר נשווה בין

מאפייני ילדות "רגילה" לבין המאפיינים הייחודיים לילדות בשואה. לאחר מכן ינחה המורה את השיחה לדיון על משמעות בר/בת-המצווה (ניתן לשאול למשל איזו משמעות יש לטקס המעבר, אלו מאפיינים יש ל"בגרות" בשונה ממאפיינים של "ילדות", אלו תפקידים קיבלו על עצמם ילדות וילדים בתקופות קדומות עם הגיעם לבגרות ועוד).

חלק ב'- ילדות בשואה משך פעילות (כ-20-30 דקות)

בעזרת עדויות אחדות של מי שהיו ילדים בשואה ומספרים על ילדותם, נבחן את שאלת ההתבגרות בתקופת השואה ונדון בתפקידים של הילד בתקופת השואה ובהתבגרות המהירה.

חלק ב' כולל שלוש עדויות של ניצולי שואה שהיו ילדים בתקופת השואה; מידע ביוגרפי על ניצולי השואה; מידע היסטורי על המקום המוזכר בעדות.

הכיתה תחולק לקבוצות בנות שישה תלמידים. כל קבוצה תתחלק לזוגות. כל זוג יקרא עדות אחת מתוך שלוש העדויות של הניצולים בלהה שפר, ישראל ארנסט ושלום אילתי. לאחר קריאת העדות, יתכנסו שלושת הזוגות וידונו יחדיו בשאלות הבאות (להלן "שאלות מנחות" בפעילות לתלמידים).

פעילות לתלמידים

לפניכם קטעים מעדויות של בלהה שפר, ישראל ארנסט ושלום אילתי, שהיו ילדים בתקופת השואה. קראו את העדויות ודונו בשאלות המנחות.

שאלות מנחות:

- ישראל ארנסט אומר שבגטו "לא הייתה ילדות". האם לדעתכם העדים (בלהה או שלום) שאת עדותם קראתם היו מסכימים עם אמירה זו?
- אילו היו שואלים את העד שקראתם את הסיפור שלו, אלו אירועים או מחשבות גרמו לו להרגיש שהוא כבר לא ממש ילד רגיל, מה לדעתכם הייתה תשובתו/ה?
- בחרו משפט אחד או חלק אחד מהעדויות, שנגע ללבכם במיוחד.

למורה:

אין לשאלה זו תשובה אחת. הכוונה היא שהתלמידים יגדירו את האירועים המשמעותיים ואת התפניות שנראה להם שהמספרים עברו. סגנון השאלה מכוון ליצירת אמפתיה כלפי הילד שאת עדותו הם קראו,

ולהדגשת הפער בין שאיפותיו של ילד למציאות בה הוא חי.

ניתן גם לפתח רגישות בקריאה בעזרת החזרה למאפיינים שצינו התלמידים קודם לכן, והמייצגים בשבילם את עולם הילדות, כך יוכלו התלמידים לחוש בפער ובעיוות עמם התמודדו הילדים בשואה. זו דרך שעשויה פעמים רבות לעורר את התלמיד לקריאה אמפתית של העדות, לתת לו מוטיבציה לבחון מהו יחסו לדברים הכתובים ולאפשר לו אקטיביות בזמן הקריאה שבדרך כלל היא פסיבית.

בלהה שפר:

נולדה בגרמניה בשנת 1932 ולאחר ליל הבדולח, ב-1938, ברחה עם משפחתה להולנד. עם כיבוש הולנד על-ידי הנאצים, נתפסו היא ומשפחתה ונשלחו למחנה ווסטרבורק ומשם לברגן בלזן. מברגן בלזן נשלחו דרך תורכיה לישראל בהסכם חילופי שבויים ייחודי מאוד וחד פעמי, במסגרתו הוחלפו יהודים, בגרמנים שישבו בארץ ישראל (הטמפלרים).

"מה אני זוכרת בתור ילדה מהכיבוש? אחד הדברים הראשונים זה שהיה צריך ללבוש את הטלאי. הייתי אז ילדה בת שמונה וחצי. מיום שנולדתי הייתה תלויה על צווארי שרשרת זהב עם מגן דוד בתוך עיגול. אבא שם לי אותה על הצוואר כשראה אותי לראשונה. בלעדיה לא הלכתי לשום מקום. ... אני זוכרת שהיינו שתי חברות, ביום הראשון יצאנו עם הטלאי הזה, הוצאנו גם את השרשרת שלנו (גם לה הייתה שרשרת עם מגן דוד), והלכנו ככה גאות שאנחנו יהודיות! אני לא התביישתי בטלאי, הייתי דווקא גאה!

...חוץ מזה באמת צריך היה להקפיד, שבכל בגד שאני לובשת יהיה הטלאי הזה... אבל תמיד הייתה ההטרדה הזאת, הסכנה שיכולים לעצור אותך ברחוב... כשבאתי לבית הספר, הייתה החידה מי נמצא ומי איננו. היה עוד משהו באווירה הכללית, אבל מנקודת מבט של ילדה, כל הבעיה שלי הייתה אם אני פוגשת היום גרמנים או לא. אם אני פוגשת גרמנים – יום רע. אם לא פגשתי גרמנים – היום יהיה לי טוב. זו בערך הפילוסופיה של ילדה בת 10... אבל חוץ מזה, אנחנו היינו ילדים והשתדלנו להיות שמחים...

החיים מתנהלים בבית בלי אבא. אחי התחיל לדאוג לכל מיני עבודות פרנסה. סבתא מאד מאד שיגעה את כולנו, היא הייתה עצבנית מאד. מאד קשה היה לאימא להתמודד אתה. אבל

אלה החיים. וככל שהזמן עבר, הגזרות היו תכופות יותר, כל הזמן יש אירועים. ואז הגיע הערב בו כולנו היינו בבית. שמענו רעש והמולה ברחוב. ידענו שאלו המשאיות של הגרמנים.

שמענו את המהומה, שמענו צרחות, שמענו בכיות. ואז, עד שהגרמנים פתחו את הדלת, אחי הגדול נעלם. הגרמני קרא את הרשימה וקרא את השם של אחי. ואז אימא שלי אמרה: (בשבילי בתור ילדה, זה היה שוק) 'זה לא הבן שלי. מאז שאבא שלו לא בבית, אני לא מכירה אותו, הוא לא נמצא פה, הוא עצמאי. אני לא יודעת איפה הוא.' אבל המשפט הזה 'הוא לא הבן שלי', זה היה בשבילי שוק. אני הייתי נורא מבוהלת.

יש לי אח קצת יותר גדול ממני, אז הוא אמר לי: 'ששש... את זה היא אומרת רק בשבילם תשתקי!' ואימא שלי אדישה לגמרי...".
(בלהה שפר, ארכיון העדויות של יד ושם)

למורה:

בעדותה מתארת בלהה התפוררות של עולם הילדות: אמנם "אנחנו היינו ילדים והשתדלנו להיות שמחים", היא מעידה, אך יומה סובב סביב המפגש או אי-המפגש עם הגרמנים ואחיה נאלץ לקבל על עצמו את תפקיד המבוגר ולדאוג לפרנסת המשפחה שכן האב איננו. מעניין לראות שבעדותה שמה בלהה דגש על הדברים שאומרת האם. ה"התכחשות" של האם לבנה מותירה על בלהה רושם קשה ביותר: נראה שהקושי טמון הן בעובדה שהאם משקרת והן בגלל מהות השקר. זהו שקר שנוגע בעצב חשוף: בקוד האוניברסלי הקיים בין הורים/מבוגרים לבין ילדים. קוד לפיו הורים לא מותירים את ילדיהם להתמודד לבד עם העולם שבחוץ. האמנה הבלתי-כתובה לפיה המבוגרים הם אלו המגוננים על הילדים – אמנה זו מתנפצת לנגד עיניה של בלהה, כאשר לכמה רגעים היא סבורה שהאם נטשה את מי שאמורים להיות היקרים לה מכל: ילדיה. התפוררות עולם הילדות באה כאן לידי ביטוי בפגיעה האנושה בכל עולם הערכים בו האמינה ילדה בת שמונה.

ווסטרבורק

במאי 1940 נכבשה הולנד ע"י הנאצים כחלק ממסע הכיבוש הנאצי של ארצות אירופה. בהולנד חיו אז כ-140,000 יהודים וביניהם משפחות רבות של פליטים יהודים מגרמניה (כמו משפחתה של בלהה שפר). בין השנים 1942-1944 שימש ווסטרבורק מחנה מעבר ליהודי הולנד שגורשו למזרח אירופה, רובם הושמדו שם. בסה"כ נאסרו בווסטרבורק ושולחו ממנו כ-100,000 יהודים. במחנה זה היו יהודים ששהו תקופה ממושכת, ואחרים שזמן קצר לאחר הגעתם נשלחו להשמדה. החיים במחנה המעבר היו מנותקים ומבודדים מהעולם החיצון כאשר מעל לכל ריחפה חרדת השילוח ליעד בלתי נודע, שהיה במרבית המקרים להשמדה. יהודים שחיו בווסטרבורק זמן ממושך יצרו מערכת קהילתית אשר כללה גם חיי תרבות ודת.

ישראל ארנסט:

ישראל ארנסט מספר על ילדותו בגטו לודז'. לגטו נכנס קצת לפני שהיה בן 13 ושהה בו במשך 4 שנים, עד שהיה בן 17.

"אין ילדות, אין, לא הייתה. הילדות פסקה. אין חברים ולא מדברים על זה ולא מחפשים חברים ולא מחפשים ידידים ולא מחפשים אף אחד. מחפשים רק מזון. זאת הייתה התחושה של כל אדם ושל כל ילד – לחפש מזון, שיוכל להתקיים, שיוכל לעבור את הזמן. זה קשה לתאר... בגטו זה היו טרגדיות. אם וילדים נפרדו, לא דיברו אחד עם השני כתוצאה ממזון. גנבו אחד מהשני מזון רק כדי להתקיים. לא ידעו בדיוק,

הדבר הזה שנקרא להתחשב בשני כמעט שלא היה קיים. הרדיפה, השאיפה של למצוא בזבל קליפות של תפוחי אדמה, שזה היה מאוד אכיל, שזה היה כבר השיא על זה היו הורגים אחד את השני. בטח אנשים יתפלאו שאני בגיל צעיר כזה הייתי מסוגל לקלוט את כל הרשמים האלה אני רוצה שאנשים ידעו, לא הייתה ילדות, כולם היו מבוגרים, כולם חיפשו איך להינצל. כולם ידעו מה זה נקרא מוות, וכולם ידעו שצריך לאכול, ואם אין אוכל אז מתים..."

(ישראל ארנסט, ארכיון העדויות של יד ושם)

למורה:

אצל ישראל כבר אין התפוררות, אלא אובדן מוחלט של עולם הילדות ושל כל מה שהיה מוכר לפניו. את הקוד הברור של מבוגרים המגוננים על הצעירים מהם – ניפצה המציאות של רעב קשה מנשוא בגטו – רעב שלא הותיר דבר מערכי המוסר, החברות והחמלה של העולם הישן. ממרחק של זמן, מסתכל ישראל בעולם שבו חווה את ילדותו, ורואה בו ילדות אבודה. כפי שהיטיב לבטא יוסף זלקוביץ', אף הוא מגטו לודז': "[...] האם יש לך בכלל ילדים בגטו? המין הזה הולך ונכחד עוד בטרם יתפתח ליצור המכונה ילד ואם יש לו מזל ואינו שובק חיים לכל חי, הרי הוא נעשה מיד יהודי בוגר ומושלם. בגטו אין ילדים אלא יהודים קטנים [...]"

גטו לודז'

בשנת 1939 היו בעיר לודז' כ-223,000 יהודים שהיוו יותר משליש מתושבי העיר. באפריל 1940 גורשו כ-164,000 מיהודי לודז' לחלק המוזנח ביותר בעיר, שם הוקם הגטו (רבים מתושבי לודז' ברחו לאזורים אחרים בפולין). בשטח הגטו הייתה צפיפות רבה, היו בו בסה"כ 48,000 חדרי מגורים (בממוצע חיו 5 נפשות בחדר אחד) רובם בבתי עץ, בלי מים זורמים ובלי ביוב. תנאי הדיור הללו גרמו למגפות, בעיקר טיפוס, ממנה מתו רבים. הרעב היה המצוקה הגדולה והתמידית של תושבי גטו לודז' שקיבלו הקצבת מזון דלה במשך 4 שנים. סיבות רבות הקשורות להיסטוריה של גטו זה מנעו מהברחות מזון וסחר בשוק שחור לפעול בגטו, כך שכמעט ולא ניתן היה להשיג עוד אוכל. בגטו היו מפלגות וארגוני נוער שהפעילו פעילויות תרבותיות בגטו. הם הקימו ספריות, ערבי תרבות, הצגות ועוד. בזמן קיומו של הגטו שולחו תושבים רבים להשמדה. בתחילה היה זה למחנה חלמנו, ובאוגוסט 1944, עם חיסול הגיטו, נשלחו אחרוני תושביו למחנה השמדה אושוויץ בירקנאו. לאחל חיסול הגטו נשאר בשטחו כ-1,000 יהודים מתושביו. יהודים אלה אולצו לארוז את תכולת בתי המלאכה (הרסורטים) שבגטו וכן לנקות את שטח הגטו לאחר חיסולו.

שלום אילתי:

שלום אילתי נולד בשנת 1933 בקובנה שבליטא. בשנת 1944, ביזמת אמו, נמלט שלום מהגטו, הסתתר אצל ליטאים וכך ניצל. ילדותו של שלום הייתה מורכבת ממציאות הגטו, אימת האקציות, חרדה ובדידות.

"התלולית שלי: מאחורי ביתנו, כמו במספר מקומות נוספים בשטח הגטו, היה בור גדול, ודאי פרי כריית עפר. בתוכו גדלו צמחי בר וקנה. כאן גיליתי נמלים, חיפושיות, חגבים וגמלי שלמה שאפשר היה לשחק בהם, לתלוש את גפיהם אחד לאחד, לבנות להם גטו. שעות יכולתי לבלות שם ביחידות בפינה משלי, על גבי מתלול עפר גבוני שהיה לי גם ספינה, גם מטוס, ואני קברניטה. כאן איש לא הצר צעדיי ודבר לא הגביל את דמיוני."

והייתה הכלבה בלקה. כשמה – לבנה. שמא בעלי המקום הקודמים נטשוה כאן, או נקלעה ממקום למקום אחד. שיערה קצר, קטנה, גמישה וידידותית. לראשונה בחיי היה לי כלב ולא ידעתי את נפשי מרוב שמחה. היה לה כתם צהוב על צידה השמאלי, גם על גופה וגם על זרובותיה, והוא שעשע את כל רואיה – כלב יהודי ממש, עונד את אות קלוננו כנדרש. ימים תמימים הייתי משחק איתה, כורה לה מאורה אשר תוליך את שנינו הרחק מכאן.

אולם באו זמנים אחרים ובלקה, כאילו חשה בשינויים העומדים להתחולל, נעלמה לנו. אולי פשוט חלפה לה מבעד לחוטי התיל ופנתה לפינה שקטה יותר. לפחות נחסך מאיתנו הצורך למסור אותה לרשויות, כפי שנגזר כעבור זמן-מה על כל בעלי חיות בית. ולי נותרה שנים רבות ערגה לכלב משלי. הסמטה שבה התגוררנו בקצה הגטו הייתה נוחה יחסית. הגדר חסמה את המשכה בהותירה לנו פינה חבויה במידת מה. כך התאפשר כאן לנהל קשרי חליפין מבעד לגדר עם ליטאים מן הסביבה. באותה עת

עדיין לא היו הזקיפים מקפידים מדי, ואת האיסור להתקרב למרחק פחות משני מטרים אל חוטי התיל פירשו **במתנינות מסויימת**. בעוד השומרים מתרחקים במסלול סיורם ובטרם הם שבים, אפשר היה להספיק לעשות משהו".

(שלום אילתי, **לחצות את הנהר**, יד ושם, תש"ס)

למורה:

בעדותו של שלום, אנו מקבלים לכאורה את עולם הילדות בחזרה: משחקים על גבי תלולית העפר ועם הכלבה בלקה. אולם קריאה קפדנית מראה עולם אחר: תלולית העפר היא המקום היחיד ש"איש לא הצר צעדיי ודבר לא הגביל את דמיוני". נוסף לכך, חולם שלום על מקום רחוק שבו לא ייאלצו יהודים לענוד את אות הקלון ולהתגורר מוקפים בחוטי תיל. הסמטה שבה מנהלים הילדים קשרי חליפין עם הליטאים שמעבר לגדר והעובדה שהאחרונים מפרשים את האיסור להתקרב לגדר **במתנינות מסוימת**, מבהירה שישנם מקרים אחרים בהם ניסיונות להשיג מזון וחפצים הסתיימו בכי רע. פירושו של דבר שעולם הילדות המוגן – פרוץ למעשה והילדים על-מנת להתקיים, חייבים לבוא במגע עם אנשים מסוכנים. זהו עולם של סכנה, שהמבוגרים אינם יכולים להגן עליהם מפניו.

גטו קובנה

קובנה נמצאת בליטא, אך בתקופה שבין שתי מלחמות העולם (1917-1939) היא הייתה חלק מפולין. בפרוץ המלחמה סופחה קובנה לברית המועצות. בקיץ 1941 כבשו אותה הנאצים. באוגוסט 1941 נכלאו בגטו יהודי קובנה, כ-29,760 איש. באוקטובר 1941 החלו סדרות של רציחות במהלכן נרצחו כ-12,000 יהודים בפאתי העיר, כמחציתם ילדים. בגטו הוקמה "מועצת הזקנים של קהילת הגטו היהודי בקובנה", שהייתה אחראית על חיי הגטו בכלל ועל הפעילויות החינוכיות והתרבותיות בפרט. בגטו הוקמו מוסדות סעד, בית-חולים, בית-ספר, תזמורת ועוד. פעילויות התרבות והדת היו אסורים, אך על-פי המסורת של יהודי קובנה המשיכו גם בגטו בלימוד תורה, פעילות חינוכית ובמתן עזרה הדדית. גטו קובנה חוסל סופית ביולי 1944, כאשר הצבא האדום (צבא ברית המועצות) התקרב לעיר.

לאחר הקריאה:

- ספרו לחברי הקבוצה, מהו הקטע שנגע ללבכם במיוחד.
- אלו אירועים נראים לכם כחשובים במיוחד בעדות?
- אלו בעיות ואלו התמודדויות מיוחדות עמדו בפני הילדים שפגשתם בעדויות אלו, בתקופת השואה? נסו לחשוב על יחסי הורים וילדים, צרכים של ילדים, אבדן הילדות, מצוקות פיזיות ועוד.
- כיצד לדעתכם היו ישראל, בלהה ושלוש מגדירים את עצמם? ילדים-מבוגרים / מבוגרים צעירים / מבוגרים ילדותיים/ ילדים / מבוגרים.

למורה:

פעילות זו העוסקת במאפייני הילדות המשתנים של ילדים מתקופת השואה, מורכבת מקריאת טקסטים ודין עליהם. נקודת המוצא שלנו היא, שילדים הם ילדים באשר הם, חוויות מרכזיות מעולם הילדות מקשרות בין ילדים, כמו שפה. דרך זו של קריאה ודין בעולם של הילדים אז והיום, בד בבד עם השוני שחל בעולמם של הילדים מתקופת השואה יאפשר דין אישי ואמפטי. יש לזכור ולהסביר לתלמידים כי השוני בין הסיפורים מקורו בסיבות רבות ומגוונות כגון: אזורים שונים בהם חיו הילדים, גילם השונה של הילדים ואופיו השונה של כל ילד הגורם לו להתייחס למציאות באופן אחר. הדין כולו יוביל בסופו של דבר להבנת הרקע בתוכו התקיימו טקסי בר-המצווה אותם יכירו התלמידים בשלב מאוחר יותר.

חלק ג'- בר-מצווה בגטו ובמחנה

משך פעילות (כ-20-30 דקות)

נקיים דין סביב מספר עדויות של ילדים שחגגו את בר-המצווה שלהם בתקופת השואה, תוך בדיקת

המשמעויות שניתנו לטקס.

חלק ג' כולל ארבע עדויות של ניצולי שואה שהיו ילדים בתקופת השואה; מידע ביוגרפי על ניצולי השואה; מידע היסטורי על המקום המוזכר בעדות.

התלמידים יישארו באותן קבוצות, כפי שהיה בחלק ב' של הפעילות. כל זוג יקרא עדות אחת מתוך ארבע העדויות של הניצולים בלהה שפר, ג'ילבר בלום, ישראל ארנסט ומשה פורת (את עדותו הקצרה של ישראל ארנסט תקרא הקבוצה שקיבלה את עדותו של ג'ילבר בלום). לאחר קריאת העדות, יתכנסו שלושת הזוגות וידונו יחדיו בשאלות הבאות (להלן "שאלות מנחות" בתוך פעילות לתלמידים).

פעילות לתלמידים

לפניכם חלקים נוספים מתוך עדויותיהם של בלהה שפר וישראל ארנסט ובהם תיאורי טקסי בר/בת-מצווה. בנוסף, מצורפים סיפורי בר-המצווה של ג'ילבר בלום ומשה פורת.

שאלות מנחות:

- מהו, לדעתכם, הדבר שבלעדיו אי אפשר לחגוג בר-מצווה?
- אלו בעיות עמדו בפני ילדים ומשפחותיהם שרצו לחגוג בר-מצווה בתקופת השואה?
- קראו את הסיפורים, ובחרו בהם את הדבר שנראה לכם החשוב ביותר למי שמספר את הסיפור. הסבירו מדוע בחרתם דווקא בו?

למורה:

סביר להניח כי בשביל תלמידים בימינו, טקס בר-המצווה הוא אירוע חשוב מבחינה דתית, קהילתית וחברתית. תלמידים מוזמנים לטקסי בר-המצווה אחד של השני אשר בחלקם מלווים במסיבות גדולות ורבות משתתפים. העדויות על טקסי בר/בת-מצווה בתקופת השואה מוכיחות כי גם כשנלקח הכל – יש לעצם קיום המנהג משמעות, ואף כזו המתבלטת על רקע האין שמסביב. לעתים זוהי ממש יצירת יש מאין, והילדים (כיום אנשים מבוגרים) זוכרים זאת היטב ומודעים לגדולת המעשה. שימו לב לכך שהתלמידים נדרשים לנסות ולפתח רגישות לאופן בו מספר העד את סיפורו ולמשמעות התייעוד. לדוגמה: האם ישנן הבעות רגש או האם התיאור "יבש"? האם התיאור רחב ומלא פרטים או עדות תקצירית? אלו דמויות מודגשות? מה התפקיד שלהן? אלו אלמנטים מודגשים? מה מקומו של תיאור האוכל? מה מקומו של תיאור הטקס? מה מקומו של הילד עצמו?

בלהה שפר

"כל הזמן שהיינו בווסטרבורק, היינו מקבלים חבילות מאחי (שהיה מחוץ למחנה עם המחתרת ההולנדית). היינו מקבלים מכתבים, והיינו מקבלים חבילות. בחבילות האלה היו כל מיני דברים שאפשר להשיג ודברים שנשמרים, שימורים, צנצנת ריבה, חפיסת שוקולד... כאשר ידענו שאנחנו עוברים לברגן בלזן, כשאנחנו מסתדרים שם בצריף, חילקו תה ולחם עם הריבה הנוזלית הזאת שהייתה אחר כך האוכל הקבוע שלנו בברגן בלזן, אז אימא אומרת: 'נתאסף כאן על יד המיטה ונאכל משהו'. ואז המשפחה מתאספת ואנחנו מתיישבים. ואז אימא שלי מתכופפת אל התרמיל שלה ושולפת צנצנת ריבת תות שדה, שאני אהבתי מאוד מאוד, ולפעמים אחי היה שולח בחבילה. וכבר לא הייתה לנו בזמן האחרון חבילה מאחי. ואז כולם מתפלאים, ואימא אומרת לי: 'מזל טוב - בת-מצווה שלך, יום הולדת שלך'. כלומר, הייתי אז בת 12. אימא זכרה לעשות איזה אירוע ושמה בתיק שלה את הצנצנת הזאת. זאת הייתה חגיגת בת-המצווה שלי. זה היה ביום שהגענו לברגן בלזן."

ואז הגיע הזמן שאחי השני, מאיר, הגיע לגיל בר-מצווה. **אבי דאג שמישהו יקח על עצמו ללמד אותו מה שילד צריך לדעת לבר מצווה**. לעלות לתורה, לברך, אפילו קצת לקרוא בתורה. הוא לימד את אחי. אנשים שהיו במחנה ועזבו, הרבה פעמים השאירו תרמילים נטושים. אז אחר כך היו מסתכלים מה יש בהם. וכך נמצא זוג תפילין **נטוש של מישהו שנשלח הלאה, והחליט שאת זה הוא לא צריך**. אבי לקח את זה, ומצא מישהו שיבדוק אם זה בסדר. אני אפילו הצלחתי לארגן מתנה לאחי. אישה שישנה באזור שלנו שכחה את הסידור שלה. אז במקום שהסידור יתגלגל אימא שלי אמרה: 'תקחי את זה, תשמרי על הסידור שלא יתגלגל'. זה היה סידור יפה. אז כתבתי שם הקדשה לאחי, וזאת הייתה המתנה שלי לבר-מצווה שלו. אחי עוד שלח חבילה עם בקבוק יי"ש ואימא שלי אפתה עוגה מלחם ישן, זה היה פטנט שלה, אני לא יודעת בדיוק איך היא עשתה. היא לקחה את זה, פוררה את זה עם ריבה, ועל התנור (בכל צריף היה תנור גדול) היא אפתה עוגה. **והייתה לנו בר-מצווה!** אחי עלה לתורה, ואפילו קרא קצת בתורה. הוא התחיל להניח תפילין, ושתו לחיים, ואכלו עוגה! זו הייתה הבר-מצווה של אחי".

(בלהה שפר, ארכיון העדויות של יד ושם)

למורה:

בימינו מקבלת חגיגת בר/בת-המצווה אופי ראוותני לעתים. עדותה של בלהה מראה שחוסר האמצעים לא מוביל בהכרח לביטול של המעמד המיוחד. דווקא על רקע האנדרלמוסיה שפקדה את חיי היהודים, האמצעים הדלים והיכולות המוגבלות, הניסיון של ההורים לציין את האירוע מקבל משמעות רבה שניצולי השואה זוכרים בהתרגשות ומתוך הערכה גם לאחר שנים רבות. בעולם שלפני המלחמה, את טקס הקבלה של הילדים לחברת הבוגרים ליוו המבוגר והקהילה. בתקופת השואה נשאלת השאלה האם ממשיך הטקס להיות מלווה בתהליך הדרגתי? והאם מבוגרים שחיים בעולם שכולו שבר, יכולים בכלל לספק לילדים את הליווי הדרוש? אביה של בלהה מנסה להכין את בנו לקראת הריטואל. למעשה הוא מבקש לקחת את המנהגים המוכרים של העולם שלפני המלחמה ולהעתיקם

לתקופת השואה. שימו לב לתנאים במסגרתם משתדל האב לנהוג כמנהג ימים ימימה: תנאים של עולם חדש ולא מוכר, שחידלון, חוסר אונים ואילתור משמשים בו בערבוביה. הניסיון לנהוג במהלך הטקס כרגיל, נתקל בקשיים שכן הכלים העומדים לרשות האב אינם דומים כלל ועיקר לאלו שהיו בעבר: התפילין, שנהוג לקבלם בירושה, נלקחים מאדם אנונימי, ולא זאת בלבד, אלא שמדובר בתפילין, כמה אירוני, שננטשו על רקע גירוש.

ג'ילבר בלום:

נולד בצרפת בשנת 1931, הוא ומשפחתו הסתתרו בצרפת משנת 1942 עד 1944. ב-1944 ברח עם קבוצת ילדים מאורגנת לשוויץ שהייתה נייטרלית במלחמה, ושם חי אצל דודתו.

"באמצע שנת 1943 החלו השוטרים לחפש את היהודים בבתיהם. בדרך כלל הם היו מגיעים לדירות של יהודים ששכניהם הלשינו עליהם. לכן, ביום שתפסו את שכנינו היהודים, שגרו בקומה מעלינו, עברנו לגור בדירה קטנה ומוזנחת שהסתתרה מאחורי בניין קרוב לבית הכנסת.

היינו בדירה חודשים אחדים והגעתי לגיל שלוש עשרה. **לא היו לי שום ציפיות לחגוג בר-מצווה**. לכן

הופתעתי כל כך כשאבא הביא לי – מי יודע מהיכן? זוג תפילין. בשבת בבוקר הלכנו כל בני המשפחה לבית הכנסת, ואני עליתי לתורה. עם סיום התפילה **עזבו המתפללים במהירות את בית הכנסת, ולמרות מצב החירום** קיבלתי לא פחות משישים וחמש מתנות!".
(נעמי מורגנשטרן, **במסתור**, יד ושם, תשנ"ח)

מחבוא בצרפת

בקיץ 1940, ערב הכיבוש הנאצי חיו בצרפת כ-350,000 יהודים, ביניהם פליטים יהודים שברחו מגרמניה. עם כיבוש הגרמנים את צרפת היא חולקה לשני אזורים: האזור הכבוש הכולל את פריז, שהיה נתון לשלטון גרמני מלא, והאזור "החופשי" תחת משטר וישי, שהיה משטר צרפתי לאומני. כ-100,000 יהודים, בהם משפחתו של ג'ילבר בלום, ברחו מהאזור הכבוש על-ידי הגרמנים לאזור ה"חופשי" בתקווה ששם יהיו תנאים טובים יותר, אולם ממשלת וישי אימצה את המדיניות הנאצית של הנאצים ולקחה חלק פעיל בגירוש היהודים שבשטחה. יהודי צרפת נלקחו למחנות מעבר, ומשם נשלחו להשמדה בעיקר לאושוויץ. חלק מהיהודים חיפשו לעצמם מקומות מחבוא, בעיקר משנת 1942 כאשר החלו המשלוחים להשמדה. החיים במחבוא היו תלויים בחסדי זרים שיספקו מקום כזה. במחבוא עצמו שהיה לעיתים חדרון קטן בו חיו מספר נפשות, ללא אור יום וללא יכולת לצאת, יצרו המתחבאים עולם פנימי. איש לא ידע מתי המלחמה תסתיים ומתי יוכלו לצאת מהמחבוא, לעתים חיו כך במשך שנים ללא כל קשר עם העולם שבחוץ, מצבים אלו עוררו מתחים רבים בתוך הקבוצה. לעתים לבש המחבוא צורה של מעין ירידה למחתרת. משפחתו של ג'ילבר בלום, לדוגמה, עברה דירה וחיה בזהות בדויה, בני-המשפחה מיעטו לצאת מהבית, כאשר מאפיל עליהם הפחד היומיומי שיהדותם תתגלה.

שראל ארנסט:

" הבר-המצווה שלי הייתה בתוך הגטו, זה היה בקיץ... זכור לי מה שקיבלתי לבר-מצווה שלי. קיבלתי מאחי יחזקאל ז"ל **זוג תפילין וסידור וקיבלתי מאימא סנדוויץ' עם צנוניות**. זאת הייתה הבר מצווה שלי".
(ישראל ארנסט, ארכיון העדויות של יד ושם)

למורה:

גם כאן, בעדויות של ג'ילבר וישראל, מובלט חוסר האמצעים לעומת הניסיון הצנוע לחגוג על אף הכל. אצל ג'ילבר אנו מתוודעים גם לסכנת הנפשות שהיתה כרוכה בארגון וביצוע של החגיגה. למרות הסכנה עושים הנוכחים מאמץ, וג'ילבר אף מופתע מכמות המתנות הגדולה שאלה מצליחים להביא עבורו.

משה פורת:

נולד בהונגריה ובשנת 1944 גורש לגטו דברצין, שם שהה מספר שבועות, עד שנשלח למטהאוזן. לקראת סוף המלחמה השתתף בצעדות המוות, שרד אותן ושוחרר באזור גרמניה.

"היום יום רביעי 21 ביוני 1944. השעה מוקדמת ביותר בבית החרושת ללבנים בגטו דברצין. מישהו נוגע בכתפי. אני מתעורר. דודי לוחש לי: "מוישל'ה... מוישל'ה... האם אתה יודע שהיום הוא יום הבר-מצווה שלך? האם אתה מוכן היום להניח תפילין ולהתפלל?"

"אני מוכן!" לחשתי לדודי בקול ברור.

הוצאתי את התפילין מתוך תרמיל הגב. אלו התפילין שאבא קנה בחופשתו האחרונה לפני שנכנסו הגרמנים לעיר וסגרו אותנו בגטו. בשבועות הראשונים בגטו, התאמנתי בכריכת רצועות התפילין על הזרוע ועל אצבעות כף ידי השמאלית. בגטו הוצא איסור החזקת טליתות, ספרי תורה ותפילין. העובר על האיסור ייענש ב-75 מלקות! רציתי להניח את התפילין על הזרוע לראשונה כשאבא לצדי, אלא שאבי נלקח מאתנו. הכנסתי את נרתיק התפילין אל תוך חולצתי, וגם סידור תפילה. כשידי הייתה בתוך ידו של דודי, הגענו אל משרפת הלבנים. ירדנו אל המרתף האפל. אני מוציא בדחילו את התפילין משחיל את ידי ומברך, ברוך... אשר קדשנו במצוותיו וציוונו להניח תפילין. ופטר זיסמן עונה לי ב'אמן'. אנחנו מתפללים. חולצים את התפילין. חוזרים למקומנו. אימא כבר חיכתה לנו. עדיין הפחד על פניה. אימא הוציאה מתוך שקית שבתרמיל חופן גרגירי חומוס מבושלים, וחילקה אותם לכל בני המשפחה שהתקבצו סביבנו".

למורה:

בדומה לאביה של בלהה שניסה להכין את בנו לקראת בר-המצווה, אביו של משה הכין מראש את התפילין

– הוא הספיק לעשות זאת בטרם התערער העולם המוכר והיהודים הוכנסו לגטו. העובדה שבגטו הוצא איסור על החזקת טליתות, ספרי תורה ותפילין מדגישה את המציאות המסוכנת שבה נערכה בר-המצווה (כמו גם המקום בו מתקיים הטקס – במרתף אפל). נוגע ללב רצונו של משה להניח תפילין לראשונה כשאביו לצידו – המציאות טופחת על פניו ואביו נלקח מהמשפחה בטרם יכול היה להשלים את התהליך שהחל בו לקראת טקס בר-המצווה. במצב זה דודו של משה לוקח אחריות ומסתכן על-מנת להשלים את שהחל בו האב. גם כאן, כמו בעדויות הקודמות, מסתיים הטקס המסוכן באופן מינימליסטי – האם מחלקת גרגרי חומוס מבושלים לבני המשפחה שהתקבצו על-מנת לחגוג עם משה את המאורע המשמעותי של הפיכתו מילד לבוגר.

דברצין - הונגריה

ב 19 במארס 1944 כבשו הנאצים את הונגריה, בה חיו כ-725,000 יהודים. הונגריה הייתה המדינה האחרונה שנכבשה על-ידי הנאצים, שנה לפני סיום המלחמה. מיד עם הכיבוש הוכרחו יהודי הונגריה לתפור על בגדם את הטלאי הצהוב, בתי עסק יהודים נסגרו, ילדים יהודים הוצאו מבת-ספר ועוד. בבודפשט, בירת הונגריה, הוקם גטו לשם נדחקו יהודי העיר שעדיין לא נשלחו למחנה ההשמדה אושוויץ בפולין. מהערים הקטנות יותר ברחבי הונגריה שולחו להשמדה, תוך חודשיים, ממאי עד יולי 1944, מעל 430,000 יהודים הונגרים. חלק מהיהודים נשלחו למחנות ריכוז ומחנות מעבר, ביניהם העד משה פורת, שהיה אסיר במחנה מעבר דברצין, שהיה מעין גטו שבו ריכזו את יהודי הסביבה.

חלק ד' - דיון מסכם

(משך פעילות: כ-10 דקות)

כעת, לקראת סיום הפעילות, ישובו הקבוצות לדיון במליאה.

פעילות לתלמידים

לאחר קריאת העדויות, חשבו על הנושאים הבאים:

התכנון: האם הילדים משתתפים בהכנות בר-המצווה? אם לא, מה לדעתכם הסיבה? איזו משמעות יש

להתעקשות של אביה של בלהה להכין את אחיה לבר-המצווה?

הטקס: כשישראל ארנסט אומר: "זאת הייתה הבר-מצווה שלי", למה לפי דעתכם הוא מתכוון, למה הוא

ציפה? מה היה חסר לו? מה עברו הילדים ומשפחותיהם על מנת לקיים את הטקסים? מדוע לפי דעתכם

הם מקיימים את הטקסים, למרות הסיכון?

האוכל המיוחד: כיצד כל אחת מהאימהות השיגה את האוכל שבו כיבדה את הנוכחים בבר-המצווה? אילו

מחשבות ליוו לדעתכם את הכנת האוכל? אלו מחשבות ליוו לדעתכם את המשתתפים בבר-המצווה כשאכלו

אותו?

המתנות: מהו הייחוד בכל אחת מהמתנות שקראתם עליהם בסיפורים? אלו מחשבות ליוו את נותני

המתנות ואלו מחשבות ליוו את המקבלים, לדעתכם? מה המשמעות המיוחדת שכל מתנה קיבלה במצב בו

היה הילד/ה?

למורה:

בדיון המסכם רצוי לעודד את התלמידים לחשוב על מוטיבים נוספים שנראים להם משמעותיים בעדויות

שקראו ולבנות סביבם שאלות דומות. המשמעויות המשתנות של כל אחד מהמוטיבים שלהלן: התכנון,

הטקס, האוכל והמתנות מכילות בתוכן בעצם את המשמעות המשתנה של חגיגות בר-הצווה של הילדים

שסיפוריהם הובאו להלן. מכאן ניתן להמשיך לשאלה המסכמת, אשר באופן טבעי אינה מתמצה בתשובה

אחת: האם לדעתכם ציון בר-המצווה היה משהו ייחודי לילדים ולבני משפחותיהם? כיצד הייתם מגדירים את אותו 'משהו' ייחודי?

* מערך השיעור מבוסס על **קשרים – יחידות לימוד לשיעורי מורשת**. במערך נעשו שינויים על-מנת להתאימו לאינטרנט.

קשרים – יחידות לימוד לשיעורי מורשת, "בר/בת-מצווה", בית הספר המרכזי להוראת השואה, יד ושם, תשס"ב.

התכנית 'קשרים' יוצאת מתוך עדויות שונות ובוחנת את המשמעות שנתנו היהודים לחגים ולטקסים היהודיים בגטאות ובמחנות בתקופת השואה. הדיון הערכי מתייחס הן לתוכני החג או הטקס הנדון, והן למצבם הקשה של היהודים בשואה. המערכים בנויים סביב עדויות, זיכרונות ומקורות היסטוריים מתקופת השואה ומוצעים בהם דרכי דיון בכיתה. התכנית כוללת 9 נושאים: חנוכה, טו בשבט, בר־מצווה, שבת, תפילה, קדיש והנצחה, ברית מילה, פורים ופסח. המערכים מאוגדים בקלסר בו חוברות הכוללות מדריך למורה ומקורות לתלמיד הניתנים לצילום. לאוגדן מצורפים גם תקליטורים בהם מופיעים המקורות לתלמיד, למי שמעוניין להדפיסם בצבע. מערכי השיעור באוגדן מיועדים לשיעורי 'מורשת' שנתווספו לתכנית הלימודים בחטיבות הביניים הממלכתיות ומותאמים לשיעור של 45 דקות.